

Сир эмас, шозирда Гафур Гулом номи тилга олинсаёк хаёлимизга унинг шўро ёзувчиси эканлиги, шеърларида шўрони куйлагани келади — хафсаламиз совигандек бўлади. Бугун, юбилей башона адибнинг асарларини кайта варақларкан, беихтиёр “кейинги йилларда қарор топган бу хил муносабат адолатдан йироқроқ тушмайдами” деган андиша тугилади...

Гафур Гуломнинг кенг оммага маълум ва суюқ киссаси — “Шум бола”га хозирда кўпроқ саргузашт асар, кулги асари деб қараймиз. Ха, чиндан ҳам Шум боланинг турфа хангомаларга бой саргузашти, ундаги ичакузди ҳолатлар шундай ўйлашимизга асос берар. Бирок, эътибор қилинса, адибнинг кулгиси, саргузаштли сюжет ботинида унинг замонаси хақидаги анчагина жиддий ўй-фикрлари, тахлилий мулохазалари ётганини ҳам кўришимиз мумкин бўлади.

Маълумки, Шум бола хикоясини ўзи ўсган муҳит билан таништиришдан (шу ўринда бир шартни қабул қилайлик: бу, аслида, ўсмирлик пайтидаги ҳаётнинг адиб хотирасида тикланган энг муҳим нукталаридир) бошлайди. Шум боланинг айтишича, унинг сингари “бозорда санкиб юрган дайди болалар учун қувончли эрмақлардан бири бозор, маҳалла, кўча-кўй жинилари эди. Ўша йиллари Тошкентда шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб саногига етолмайсиз”. Жиниларнинг феъл-атворидаги кулгили ҳолатларни хикоя қиларкан Шум бола уларнинг фоже тақдирига оид тафсилотларга ҳам тўхталади. Хусусан, шулардан бири — Карим жинни “илгари бўзчи ўтган экан, чит кўпайиб кетгандан кейин бўз ўтмай қолиб, бозори қасодга учраб, бола-чақасини боқолмай, жинни бўлиб қолибди”. Ёки, шунга ўхшаш, эл ичида “Майрамхон” дея эрқаланган Маматрайим “эскидан чилангар экан <...> Темир-терсак асбоблар заводдан чиқа бошлагандан кейин Майрамхон синиб, жинни бўлиб қолган экан”. Назаримизда, шу ўринда ўқувчи кисса воқелигига иккита нигоҳ орқали қараш имконига эга бўлади: кулгили тафсилотлар ўспирин хикоячига, шўрликларнинг фоже тақдири хақидаги маълумотлар адибга тегишлидек таассурот тугилади. Бошқача айтсак, Шум бола нигоҳи билан ўсмирлик даврини қузатаркан адиб унга тахлилий назар ташлайди, фожеалар илдизини очиқ беришга интилади.

Дарҳақиқат, Туркистон Чор Россиясининг бозорига айлангач, маҳаллий хунарманд-қосибларнинг маҳсулотлари завод-фабрика маҳсулотлари билан рақобат қилолмай қолди. Табиийки, мустамлақа шароитида маҳаллий ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятлари мавжуд эмас, бу эса мазкур иктисодий-ижтимоий тангликни янада қучайтиради. Натижада асрлар давомида шаклланган турмуш мароми издан чиқдики, бу нарса давр қишилари руҳиятида чуқур ва оғрикли из қолдириши муқаррар эди. Гафур Гулом талқинида Карим жинни, Майрамхонлар шу хил ижтимоий ҳолатнинг алайно-ошқор қурбонлари сифатида бўй кўрсатади.

Шуниси ҳам борки, адиб талқинида мавжуд шароитнинг таъсир доираси анчайин кенг бўлиб, у асло битта-иккита жинни билан чекланмайди. Жумладан, Шум бола ўзи ва ўртоқлари хақида айтади: “эртадан кеч кўча қангитиб, ҳамманинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, ўспиринлардан қалтак еб, сандироклаб юрадиган увин-тўда бекорчи болалармиз”. Кўрамизки, ҳадемай мустақил ҳаётга қадам қўйиши ва хозирдан шунга тайёрланиши лозим бўлган 14-17 ёшли ўсмирлар бекорчиликка маҳкум. Сабаби оталарининг “кўпчилиги майда қосиблар <...> бўлганликлари учун уларнинг

кўлидан хунарларини олиб ёки уларнинг ёнига кўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди. Оталаримизнинг ўзига иш топилмаганда, бизга иш каёқда дейсиз?” Яъни, Шум бола ва унинг тенг-тўшларига эртанги истикбол кўринмайди. Эътиборли жихати шундаки, бу ўсмирлар асло дангаса эмас. Аксинча, уларнинг бари бирон ишнинг бошини тутиш, халол меҳнат билан бир нима орттириш, оиласига кўмаклашиш — хуллас, хаётда ўз ўрнини топиш орзуси билан яшайди. Бирок мавжуд шароит бунга имкон бермайди.

Яхши биласизки, ишсизликнинг кўпайиши — инсоннинг кадрини туширади, уни энг арзон товарга айлантиради. Натижада уларнинг топиш тутишларида муқимлик йўқ, топган ишлари тасодифий ва ё муваккат, ишлаб топганлари коринларидан ортмайди.

Киссадаги айрим ўринларни эслаб кўрайлик: Шум бола Сарибойга ойига “хом пишик аралаш икки пуд ўн етти кадок олма” бадалига ёлланади. Бир ойу ўн тўққиз кун ишлагани эвазига олинган олмани олти ярим тангага пуллайди. Ёки Хожибобо такясидаги хизмати учун ойига бир сўмдан ҳақ олади. Омон Шум бола билан илк бора учрашганида мардикорчилик билан “мирикам икки танга” (ўттиз беш тийин) орттирган бўлса, кейин “бир йилга икки тўққиз бир эчки” бадалига чўпонликка ёлланадики, буни пулга айлантурса тахминан ўн беш сўмларни ташкил қилади. Кўрамизки, куюк-суюк ёвгонини чиқариб ташланса, бир ойлик иш ҳақи ўртача бир сўм-бир сўм йигирма тийинни (кунига ўртача 4-5 тийин) ташкил қилади. Дарвоқе, киссанинг қирқдан ортик ўрнида нарх-наво ҳақида маълумот берилгани ҳам бежиз эмасга ўхшайдики, улардан айримларини келтириб ўтамиз:

“иккита ковок солган зогора” — бир пакир(икки тийин)

“битта оби нон” — бир пакир

“бир хурмача катик” — бир пакир

“бир газ арзон чит” — саккиз ярим пакир

“бир кеча тунаш учун” — ярим танга (ўн тийин)

“ярим кадок пашмак холва” — уч пакир

“бир товок уврала ош” — тўққиз пул (уч тийин)

“ярим каймоқдон каймоқ” — беш тийин

“бир кадок шам” — бир мири (беш тийин) ва хоказо.

Албатта, бу маълумотларни ҳужжатли аниқликка эга деёлмаймиз, бироқ ёзувчи иш ҳақи ва нарх-наво нисбатини келтириш орқали халқнинг иқтисодий жихатдан нечоғли ночор ахволдалигини кўрсатмоқчи экани шубҳасиздир. Жумладан, Шум бола олти ярим танга(қарийб бир ойлик иш ҳақи!)га дўппи сотиб оларкан: “бозордаги шўрлик хотин-қизларга ачинган эдим. Хафталаб меҳнат, таг, ипак пули, бозор машаккати, инжу кадалгандай нозик санъат баҳоси эса олти ярим танга. Нимаям бера коларди?” - дейди. Дўппидўз киз эса хафтада онаси билан “қаллаи сахардан қора шомгача катим отиб аранг иккита, учта дўппи тайёрлаш”ларини айтади. Агар таг билан ипак пули чиқариб ташланса, бозор бу огир меҳнатни қандай баҳолаётгани кўринади. Тўғри, бу ҳол Шум болага бориб турган адолатсизлик бўлиб туюлади. Бирок, начораки, бу нарх ўзида дўппидўз кизнинг бир хафталик меҳнати баҳосинигина эмас, харидорларнинг ожиз имкониятларини ҳам ифода этади. Зеро, бозор — иқтисодий хаёт барометри, унда халқнинг иқтисодий ҳолати кўзгудагидек акс этади. Шу боис ҳам киссада бозор, ундаги савдо-сотик тасвирига қайта-қайта дуч келамиз (бизнингча, айти шу нукталар тасвирида кўпроқ адибнинг тахлилий нигоҳи сезилади). Шум боланинг фикрича, расталар ичида “таърифни етти иқлимга кетгани” — “Бит бозор” деб ном олган эски-туски бозори. Бу ерда истаган нарса топилади: “салдоти шим дейсизми, пойма-пой сағри кавуш дейсизми,

бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гуппи дейсизми, Маллахон замонидан колган мурсак дейсизми...” Модомики эски-туски бозори авжида экан, бу — халкнинг кашшоқлашаётганидан нишона: сабаби тирикчилик ваҳидан бу матахларни бозорга чиқараётганлар ҳам, кўли кискалигидан факат шунда харид қилишга кодир кишилар ҳам етарли. Дарвоқе, Шум бола билан Омон айни шу “бит бозор”да “ота касбини ўзгартириб, лахтақфурушлик қилиб юрган” ўртоқлари Хуснибийни учратишади. Хуснибийнинг уларнинг олдида бироз мактаниброк айтишича, ишлари яхши кетаётир, чунки “лахтақларнинг харидори кўп”. Сабаби: “бир газ арзон чит саккиз ярим пакир бўлгани учун бош-оёқ кўйлақ-иштонни нукул читдан қилиш кўп камбағалларга муяссар бўлмас эди. Шунинг учун улар кўйлақ-иштонни бўздан қилиб, кўйлақнинг енг учини, иштоннинг почаларини — кўринадиган жойларини читдан қилишар эди”. Кейинрок, бозорда учрашиб колган бошқа бир ўртоғи Туроббой Шум болага “Хуснибийнинг лахтақфурушлиқдан сингани” хабарини етказди. Эътибор беринг: қиссанинг бошида “чит кўпайиб кетгандан кейин бўз ўтмай колгани”, кейинрок чит ўрнига лахтақнинг бозори чаккон бўлгани, ниҳоят, Хуснибийнинг “лахтақфурушлиқдан сингани” айтилади. Яъни, энди кўпчиликнинг лахтақ сотиб олишга-да холи келмайди, лахтақ бозори-да касодга учради. Бир лахтақ бозори эмас, “жахон уруши кундун-кунга кучайиб борганлиги учун молларга харидор кам: ҳамма бозор деярли касод”. Бозорга қирган Шум болада “бу бозорда мандан бошқа жазман харидор ҳам йўқ, нақд пул ҳам йўқ” деган таассурот ҳосил бўлиши ҳам шундан. Истеъмолчи оммада пул йўқлигидан бозорлар касод, “ҳамма бозор касод”лиги эса иқтисодий ҳаёт тўхтаганидан далолат, бунинг бор оғирлиги яна меҳнатқаш, қосиб-хунарманд бошига тушади. Кўрамызки, адиб талқинида халкнинг иқтисодий аҳоли тобора оғирлашиб боради, ортиқ чидаш қийин бўлган, “йўгон чўзилиб, ингичка узиладиган” шароит юзага келади...

Ҳожибобо тақясидаги кўкнориларнинг бир суҳбати “замонанинг бузуклигидан, подшоҳларнинг нотинчлигидан, фуқаронинг бузилиб беҳаё бўлиб кетганлигидан, ор-номус барбод бўлиб, хотинлар, ёш болалар қўлдан қўлга мол бўлиб сотилаётганидан, хуллас қалом, шариати Мустафонинг оёқ ости бўлиб назардан қолаётганлигидан...” нолиш билан яқунланади. Тўғри, буни Шум бола бироз киноя билан хикоя қилади, боз устига, бу гаплар кўкнорилар тилидан айтилаётир. Эҳтимол шундандир, бу шикоятларни жиддий қабул қилишга мойил эмасмиз: улар сархуш кўкнориларнинг навбатдаги алаҳсирашидек туюлади бизга. Холбуки, Г.Гулом “Сўзчи холин бокма, бок сўз холини, Кўрма ким дер ани, кўргилким не дер”(А.Навоий) ақидасича иш тутган, қиссада шу хил шикоятларга асос бергулик ҳолатларни тасвирлаган. Зеро, мавжуд шароит нафакат халкнинг иқтисодий аҳолига, маънавиятга-да салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиздир. Маълумки, қиссада тасвирланган давр Туркистонда капиталистик иқтисодий муносабатлар қарор топа бошлаган пайтга тўғри келади. Бунақа шароитда эса, тарихдан яхши маълум, жамиятда табақаланиш кучаяди: эвини қилолганлар ўта бойиб, эплана олмаганлар кашшоқлашиб боради. Янгича шароитга тез мослашганлар “янги бойлар” қатламини ташкил қиладики, уларда зеб-ҳашамга, дабдабага ўчлик кўрилади. Халқимиз бу хил феъл-атворни оддийгина қилиб “пул қутуртирган”, “кўрмаганнинг кўргани курсин” тарзида изоҳласа-да, бу оддий иборалар ўзида ходисанинг ижтимоий-психологик асосларини мужассам этади. Гап шундаки, “янги бойлар” қўлга қирган қатта давлатни худонинг бергани деб эмас, аввало, ўзларининг оқиллигию абжирлиги маҳсули деб қилади. Бу эса уларда ўзларининг ўзгалардан устунлиги туйғусини пайдо қиладики, улар беихтиёр буни барчага тан олдириш, намойиш этиш пайдан бўладилар. Табиийки, шу

туйгу исканжасига тушган, боз устига давлати туфайли кўли хар ерга етиб турган одам жамиятда мавжуд анъаналар, маънавий-ахлокий меёрлар билан хар вақт хам хисоблашиб ўтирмайди. Хусусан, гавжум бозор ўртасидаги чойхонада ўтирган “баъзи бойваччаларнинг дастурхонида корнига калдиргоч сурати солинган, устига похолдан тўр тўкилган коньяклар” кўриниши бунинг ёркин далилидир. Равшанки, ичкилик харом хисобланган юртда бойваччаларнинг бу тарз намойишкорона ўтиришлари муддао ичишнинг ўзигина эмаслигини кўрсатади. Ёки айна шу бойваччалар ким ўзарга баслашиб Ойша сатанг сингариларга пишак берадиларки, улар: “пешонаму икки бетим, энгагимга ёпиштирилаверган ўн сўмлик тиллоларга тўлиб кетади”, дея гурурланиб, мактаниб юрадилар. Маънавий таназзул шунчаларки, бир пайтлар гуноху ор хисобланган ишлар энди намойишга, гурур манбаига айланган. Эх-хе, бойваччалар хашаму дабдаба, ичкилик, кимор, фахшга совурган пуллар канча?! Уларнинг атрофида юрган на еяр-ичари, на киярида маза йўк юртдошлари, диндошлари канча?!.. Дарвоқе, халк “корни тўкнинг корни оч билан нима иши бор” дея билиб айтади. Бунинг ёркин мисоли — Сарибой. Унинг богида “олмалар пиши тўкилиб кетаётибди, хўжайиндан рухсатсиз теришга ҳеч ким ботина олмайди. Отларга ем-хашак йўк, хизматкорлар оч...” Бой ота эса бу вақтда Юсуф контордан киморга ютиб олган богида, “дўндиккина киргиз хотин”га уйланиб олган, бир кетганича “ўн-ўн беш кунлаб келмайди”. Сарибойнинг кўлига карам хизматкорлар холига бефарклиги на исломий ва на башарий низомларга тўгри келади. Зеро, хизматкорларгина унинг олдида эмас, у хам хизматкорлар олдида бурчли. Бирок Сарибой бу аён хакикатни англашдан ожиз, пулнинг кучи уни ўзидан кетказган, ўзи мансуб тоифа кишилари сингари у хам ўзига эп кўрганки ишни килишга хақлиман деб билади... Энг ёмони шуки, буларни хақ йўлга бошлаши лозим бўлган, умуман, миллат маънавияти учун масъул тоифанинг ўзи айниган: кечаги киссавур бошига саллани кўндириб “мурид овлайди”, эшон хазратлари ўсмир Шум болани ўғирликка ундайди, кўса эшон гавжум бозор ўртасида зулмни адл деб талкин килади, таркидунёчилик даъвосидаги каландарларнинг ёлғиз илинжи — пул; ислом фарзларини тўла адо этганларнинг бири — Хожибобо афюнфуруш, Раҳмат хожи — хотинини бозорга солиб бойвачча бўлган даюс... Албатта, бу ўринда “Г.Гулом шўро адиби, шу боис бою рухонийлар тасвирида кора бўёқларни куюклаштирган”, кабилидаги эътироз тугилиши мумкин. Агар шундай бўлса, жадид нашрларини варақлаб бокинг: маърифатпарвар боболаримиз хам айна шу иллатлар хақида бонг урганига амин бўласиз. Эътиборли томони шуки, адиб маънавий таназзулни факат бою рухонийлардагина кўрмайди. Аксинча, бойваччалардан гула кўтарган косиб-хунармандлар сатанглар базмида хам, Хожибобо такасида хам гох-гох кўриниш берадилар. Боз устига, кахрамонимиз Шум боланинг “шумлик”лари замирида кишининг хақи ё омонатига хиёнат, каллоблик, кўли эгрилик каби иллатлар ниш уриб турганини хам инкор этиб бўлмайди. Унинг узрига кулок тутинг-а: “баданда бир саркаш аъзо бор, у менинг ихтиёримдан ташкари, ўзбошимчарок. <...> одамларга вафо килган — корин. У бадан мулкининг хокимлигини баъзан кўлимдан олиб кўяди. Бошка аъзолар хам унинг исёнчи талабларига кўшила бошлайди. Кўзим ношаръий, харом лукмаларга туша бошлайди. Кўл корин хукми билан баъзида энг паст кишиларга тама капгиридай чўзилади. Оёк кутмаган жойларга олиб боради”. Кўрамизки, адиб талкинида маънавий таназзул барчани бою камбагал демай барчани комига тортган. Факат шуниси борки, бирининг таназзули тўкликдан, иккинчисиники очликдан келиб чиқади, бас, бу ўринда аввалгиларини кўпроқ айблаш учун шўро ёзувчиси бўлиш шарт эмас...

Юкорида айтдикки, даврнинг жадидлар танкид килган деярли барча иллатлари “Шум бола” бадийи вокелигида у ёки бу даражада ўз ифодасини топган. Киссадаги хаёт тасвиридан “орттик бу тарзда яшаб бўлмайди, жамият ислох килиниши керак” деган хулоса келиб чикадики, бу хам жадидлар карашларига хамоханг. Ўртадаги фарк эса, бизнингча, тасвир ракурсида холос: жадидлардан фарк киларок, Г.Гулом мехнаткаш халк хаётини “ичдан” тасвирлайди. Яъни, адиб бу хаётни яшаб ўтган, сиртдан кузатиб билган эмас. Бас, инкилобдан сўнг мехнаткашлар хаётида озми-кўпми ижобий ўзгаришлар бўлган экан, уларга адибнинг муносабати ижобий бўлмаслиги мумкинми эди?! Хозирда бу нав муносабатга, айтайлик, жадидлар муносабати ёки бугунда шаклланган муносабатни карама-карши кўйиш тўғримики?! Ўша хаётни яшаб кўрмаган авлод буларнинг бирини хак, иккинчисини нохак санашга хаклими?! Ўтмиш хаётини хам, ўз вақтидаги унга турлича муносабатларни хам ихтиёримиздан ташкаридаги мавжудлик, амалга ошиб бўлган факт сифатида борича, бутунисича кабул килингани тўғривок бўлмайдимми?!...— юкорида айтганимиз андиша шу каби саволлардан туртки олади.

Дилмурод Куронов